

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 52 (16212) ♦ 2000 чылдың май 13, суббота ♦ Ат салган шагы 16.15 Садар өртөз 3 рубль

Президентиниң ажыл-албаны уламчылавышаан

ТР-ниң Президентиниң сөөлгү хүнерде Москвада эмнедип турарынын дугайында "дидир-дидирлер" дыңналып турар апарган. Ол дугайында оралакчы президент А. Мельников мынчаар тайылбырлаан:

— Федерация Чөвүлелиниң кежигүннери Төп клиниктиг эмнелгеге шинчидип турары доктаамал апарган. Шериг-оол Дизижиковичи шинчип көөрге, өт ыйлаңгызында даштар тыпты бергени иле-

рээ. Президентиниң өске байдалы эки. Өт ыйлаңгызынга кезишкени эки түннелдик болган. Бодум эмчи кижилер эвес болганда, оон ыңай чүү дээр мен. Шериг-оол Дизижикович РФ-

тия Президент албан-хүлээлгезинге В. Путинни албан езуу-биле олуртуп турда безин ийи ажыг шакта анаа киришти. Оон кадым эки, Кызылга эртен байырлалдарга безин киржир дээр чүткүдүп турда, эмчилер ону чөп-шээрэвезен. Ш. Д. Ооржак Москвага тургаш, анаа олурбаан. Республиканың-даа, федералдык органның-даа төлээлери-биле ужурашып турду. Май 11-де Федерация Чөвүлелиниң хуралына киришти. Республиканың тараа урезиннерин халас бээринин болгаш РФ-тин Президентизи В. Путинниң Тывага кээринин дугайында айтыргыны шийтирлээн. Президент Тывада бооп турар болушкуннарны

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

Частың байырлалдары — Май бирни болгаш Улуг Тинелгениң 55 чылын таварыштыр чүрөктин ханызындан изиг байыр чедирген хой сангыг телеграммалар ТР-ниң Президентизи-Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржактың одынга колган. Байырлалдарга холбаштыр Президентиге болгаш тыва чонга байыр чедиргенер болза:

М. Касьянов — РФ-тин Чазак Даргазынын бирги оралакчызы.	В. Щербак — РФ-тин Чазак Даргазынын оралакчызы.	В. Рушайло — РФ-тин Иштик черектер яамызынын сайды.
А. Волошин — РФ-тин Президент Администрацияның ууртукчузу.	Б. Громов — Москва областың губернатору.	В. Гоман — РФ-тин күрүениң Соңгу чук комитетинин даргазы.
С. Шойгу — РФ-тин Чазак Даргазынын оралакчызы.	Г. Селезнев — РФ-тин Федералдык Хуралының Күрүне Думазынын Даргазы.	П. Романов — РФ-тин Күрүне Думазынын депутаты.
В. Христенко — РФ-тин Чазак Даргазынын оралакчызы.	А. Вешняков — РФ-тин Төп сонгулда комиссиязынын даргазы.	Д. Козак — РФ-тин сайды — РФ-тин Чазак Аппаратынын ууртукчузу.

Бирги организаствыг хурал

ШАПТАРААЗЫННАР ТУРЗА-ДАА...

Май 11-де Кызыл хоорайда Улусчу чогадылга төвүнге Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (сөздизиниң) ийги чыгыжынын бирги организаствыг хуралы болган.

Ук хуралды ТР-ниң оралакчы президентизи А. А. Мельников ажиткаш, республикада ангы-ангы политиктиг күштериниң шактаашкыннары турза-даа, чоңуу төлээлээн Улуг Хуралдың ийги чыгыжынын сонгулдалары март 26-да чедикширин эртенниң демдеглээн. Ынчангаш ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының (сөздизиниң) үндөзүлээр күш бар апарганы-биле ук күрүне органның кежигүннери болуп сонгуттурганнарга байыр чедирген.

Оон соонда чаа тургуступ турар ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралынын бирги организаствыг хуралын даргалап эрттирери-биле томултайкан эң улуг назылыг сонгуттурган кежигүн Алдын-оол Сумбаевич Маадыны, оон оралакчылары ТР-ниң Чазак Баштыңынын оралакчызы В. Г. Вальковту, ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралынын бирги чыгыжынын даргазы Г. Ч. Ширини, аалчы болуп келген ТР-ниң Дээди Хуралынын Даргазы Шолбан Кара-оолду чыгылганнарга таныштырган.

Оон соонда хуралдың тур даргазы А. С. Маады ТР-ниң Төп сонгулда комиссиязынын даргазы Н. А. Ондарга сөс берген. Ол ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралынын (сөздизиниң) кежигүннери бадылаарында 18 девицкээр сонгулда округтарында 180 сонгулда комиссиязы ажылдаанын, чамдык черлерге сонгулда чотуур деңгелге болбаан-даа болза, ук сонгулда

Президентиниң Чарлыгына база ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралынын (сөздизиниң) кежигүннери сонгулдаларынын дугайында саавырга үндөзүлээр эрттирген. Ол шийтирлерге хамаарыштыр республиканың чоңу суд чуруму-биле айтыргы көдүргөн. Аңаа хамаарыштыр суд сайгарылгасы амга чедир доозулбаан. Ынчангаш Улуг Хуралдың ийги чыгыжынын тургустунганы, ук ажылды чорутканын хонук-хуусаазы ТР-ниң "Улуг Хуралынын дугайында" Хоойлузуң хажылдып турарын ТР-ниң Дээди Хуралынын Даргазы Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Ук саналдың соонда ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралынын (сөздизиниң) ийги чыгыжынын организаствыг хуралынын хүн айтыргыларын чугаалашкан. Аңаа ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралынын (сөздизиниң) ийги чыгыжынын даргазын база секретарын сонгууру, Улуг Хуралдың тургузуун (системазын) тодаралды база өскө-даа организаствыг айтыргылар кирип турган.

Улуг Хуралдың ийги чыгыжынын даргазын сонгууру чажыт бадылаашкын чыг. Ч. К. Айыыр-Санаанын, В. Г. Вальковту, С. С. Монгушту, А. И. Очурну, В. Х. Сүге-Маадырны, Б. С. Шырапты кандидаттарынын ийги чыгыжынын даргазын сонгууру чажыт бадылаашкын чыг. Ч. К. Айыыр-Санаа, С. С. Монгуш, В. Х. Сүге-Маадыр олар боттарынын кандидаттарынын шупту кааннар. Оон түннелде ук албан-дужаалче ийги чажыт бадылаашкын соонда В. Г. Вальков — 8, А. И. Очур — 47, Б. С. Шырап дээр 119 кежигүн үнүп

берип, Б. С. Шырапты даргазына сонгуу алган. Бадылаашкын төнгөн соонда ТР-ниң оралакчы президентизи А. А. Мельников төлөптүг дарганы шийи алганы дээр Улуг Хуралдың (сөздизиниң) ийги чыгыжынын кежигүннереге байыр чедиргеш, Биче-оол Сундуевич Шырапка чектерни тудускан.

Хүн чурумунуң ийги кол айтыры — Улуг Хуралдың даргазынын секретарын сонгууру. Саналга комиссиязын бюллетеньнер белеткеп, чажыт бадылаашкын эрттирп турар аразында Улуг Хуралдың кежигүнү, Бай-Тайга кожуунунуң Кара-Хөл сумузу-нун 57 дугаар сонгулда округунда деп шийтирген, "Кара-Хөл" сэдиг ниитилелинин даргазы Долбан-кис Хертек-биле чугаалаштым.

— Улуг Хуралды кандыг орган деп билдирилээр? — деп оон айтырды.

— Улуг Хурал дээрже чоңуу төлээлээн күрүне, эрге-чагырга органы деп билер мен. Оон кежигүннери кылдыр чоңуу төлээлери сонгуттурган. Ынчангаш бис чоңуу амдырамын, күзелин хандыр өөренип, анаа үндөзүлээр алгаш, ТР-ниң хоойлуларына чартылгалар, өскертпелер кирир ужурул бис.

— Дээди Хуралдың депутаттары база чоң сонгаан болгай. Олар база-ла чоңуу төлээлери-дир. Дээди Хурал биле Улуг Хуралды кандыг үлгал бар деп боодар силер?

— Дээди Хурал дээрже чаа хоойлуларын аждадап кылдыр орган болгай, а Улуг Хурал ук хоойлуларын чоңуу кара-биле көөр, анаа өскертпелер кирир, чоң-

Бедик атты алдарлы-биле шынзыдыңар

Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийги чыгыжынын бирги организаствыг сөздизиниң ахыттыңаны-биле холбаштыр ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (сөздизиниң) ийги чыгыжынын бирги организаствыг хуралынын хүндүлүг киржикчилери!

Силерге болгаш Россия Федерациязынын составында Тыва күрүнең эрге-хоойлулу үндөзүннери хөгжүдөр бедик харысалганы болгаш хүндүлүг эргени силерге бузурун Тыванын хой националдык бүгү чоңууга силерниң нүүрүндер байыр чедирери меңээ өөрүңчү-дүр!

Улуг Хуралдың ажылынын катап эгелээр-биле Тыва Республиканың конституция эзууу тургузуунуң төгүзүңге чаа арын ажиттынар. Тыва күрүне эзууну тургустунуунуң үезинде эгелээр черекти уламчылалар дээр байырлаңчы болгаш төгүзүгү үеде чыгып келген-дир силер. Аткаар хая көрүмүшаан, Тыва Арат Республиканын, РСФСР-ниң составында автономиянын үелериниң конституциялыг болгаш күрүне тургузуунуң дуржулганын өөренип көрүшкөн, республиканың амгы салгалы мурунда аждадап турган бистин аждадакчыларыныстың тодаратканы ниитилелдин кол айтыргыларын шийтирлээрени оларнын политиктиг өттүр көрүшкүңү, боттарыңа хүлээлээн, харысалганы болгаш күрүне тургужуудан көөрүн оларнын медегер билерин хүндүткелдин эзуу-биле үнелээр.

Тыва Республиканың амгы үеде күштүг болуп турар Конституциясында салдырган хой-хөй чүдүлөр чогу-на ол ыраккы эркен чылдарда аждадап кылдырган. Олар амдыралга шыгалдаларын эртин, анык Тыва Республикага оон даразында шапкын социал-экономикиг хөгжүдөргө политиктиг магадылаларны тургузарын хандырган.

Тыва Республиканың Үндөзүн Хоойлуун улам ыңай сайгарыгандар талазы-биле харысалгалыг сорулга бистин мурунуга туруп турар. Оон шийтирлеп тургаш, Улуг Хурал бодунун аждадакчыларынын чүгө боттарынын сонгукчуларынын эвес, харын республиканың келир салгалдарынын эрге-ажыктарын боодар ужурул, ыңдыг болганда конституция эзууу ниити чорудулганын уламчылалык хевээр артар апар-дыр.

Россиянын ниити Федералдык Конституциязынын дээди күштүг болуп чоруун чугаа чокка хүлээп көрүшкөн, Улуг Хурал болза республикада тургустунган хой-ниити харылзаларынын төгү, социал, экономика болгаш национал талазы-биле онзагай чүдүлдерни илередип турар бистин республиканың Үндөзүн Хоойлуунуң онзагай байдалын камгалап талазы-биле сорулганын шийтирлээр.

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралынын (сөздизиниң) бирги чыгыжынын хоойлууда дүштүр 2 чыл аждадап билдингир. Ол үе дургузунда Тыва Республиканың Конституциязынга 63 эдилге киригенин. Ылангы республикада федералдык суд системанын, прокуратуранын, тус чер бот-башкарыгынын аждадакчыларынын конституция эзууга үндөзүннери тургузуп турар чүдүлдерге эдилгелерни кириген. Бо таварылганы аждадап алгаш, Улуг Хуралдың бирги чыгыжынын кежигүннери эки сөс-биле база катап сатынмышаан, кылып чоруткан амгы дээр олуржуп турар бүгүденни өмүңээзинде оларга өөрүп четтиришкенин илередиңкээ ийик мен. Оон түннелдери бөгүңгү чорудулгаларга боттук салдыр чедирп турар. Бо хуралдың хүндүлүг киржикчилери ам бо улагынышкын-биле аждадакчылар уламчылалар апар силер. Конституция талазы-биле карышкартар угазылалдыг анализтин болгаш бүгү талазы-биле сайгарылганын чүдүл болган турар ужурул.

Улуг Хуралдың ийги составын ийи чыл үзүктөлүшкенин соонда чыгдырып турар-дыр. Улуг Хуралдың амгы составын чыгдырып тургаш, чоңуу күзел-соруун илередип ужурул конституциялыг органның сорулгалары-биле чөрүшкө чамдык политиктиг күштерин удулранышкынын ажап эртер байдалга таварышканынысты билер силер. Удулранышкын ам-даа чоруп турар, ол ам-даа чорур, чүге дие 2002 чылда Тыва Республиканың Президентизиниң

Чер, оон ажыглалы

БОТТАНДЫРАРЫ-БИЛЕ

Эртен неделяда Тыва Республиканың Чазак Баштыңынын оралакчызы Владимир Думатович Хемер-оол 2000-2003 чылдарда Тыва Республикага чер реформанын хөгжүдөр дугайында тускай соругалдыг девицкээр айты-биле программаны күсөдериңи таарыштыр талазы-биле чөвүлээ хуралды өрттирген.

Хүн айтырыныг хамаарыштыр тодаргай планыг ажылды боттандырып чорударында Көдээ ажылаң хайгаарарынын талазы-биле байдалды (Давдар), 2000-2003 чылдарда республика девицкээринге чер ажылгалын моон-даа сонгаар сайзыралды талазы-биле (Халагаев) тодаргай хемчеглерге хамаарыштыр илеткелдерни чорудурун чер комитетиниң килдиз эргелекчилери кылган.

Тываның чер-девицкээриниң ниити хемчээли 16860,4 муң га, оон 23 хуузу көдээ ажыл-агыйын аждадакчыларды эдилгелер. Эдилгелер чугаалаарга, ол ажылгалдыг черлер колдуунда-ла өрешерезин төлөп шыдаас кижилерин холууда. Ынчангаш моон сонгаар чер ажылгалы-биле аждадакчыларды харылаа туралар, оларнын биле керээ чарып алдыр кедилг дээрин ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызын оралакчы сайды

Виктория Талтаева чугаалаан.

Кажан көдээ ажыл-агый боттандырылган шору хөгжүдөлгө аждадап турган үеде, 1994 чылга чедир чер үндүрүүнү телевиденин үезинде чорудуп турган. Ол ам канчаар-да аажок өскерилген. Хоойлу эзууга чер үндүрүү дээр үндүрүг органның аждадакчылары аждадакчыларды турбуже, үндүрүгү бо хүнде чер комитеттери чып турар. Оон уламын чан чер үндүрүү кайда-да чогуур сорулгалы-биле аждадакчыларын турарын Тандынын комитет даргазы В. Меркулов демдеглээн. Манаа өске-даа хуралдың киржикчилериниң аразында санал-онал солчулгалы болган.

Чөвүлээ хуралдың ажайыг кужууннарны көдээ ажыл-агый эргелекчилеринин даргалары, чер комитетинин ажылы-биле төрөлдөшкө организацияларын, ведомстволарын ууртукчулары, спецналысты киришкен. Ону мынчаар эрттиргенин кол сорулгалы — чер реформанын хөгжүдөр дугайында программаны күсөдөр талазы-биле аждадакчыларны чедип алды болур.

Ук хуралды Владимир Хемер-оол башкарып эрттирген болгаш ниитизин биле хурал салган сорулгалы чедип ап, бедик денелге эркен. Оон соонда тускай доктаалды хүлээп алган.

Чимисмаа МОНГУШ.

Сөөлгү шакта

♦ Россия Федерациязынын Президентизи В. Путин эртен четвертег "Чайгыс эл-сеткил", "Яблоко", "Барын күштериниң эвилели" каттыжышкынарнын ууртукчулары-биле ужурашкан, РФ-тин Чазак Даргазын М. Касьяновту томулар дугайында айтыргыны чугаалашкан. Ынчангаш-даа бо айтыргыны Күрүне Думазына шийтирлээр болганда, каттыжышкынарнын ууртукчулары огулду харын бер-

бээн. Агентилелдер медегериндеп ал көөрге, РФКП-ниң ууртукчузу Г. Зюганов мынча дээр: "М. Касьяновту эки билбес бис, ол сан-хөө чугаалажышкынарныга үр-түннелдик ажылды кылган, а чурттуң экономиказынга эргелек-башкар талазы-биле кылган ажылы билбес бис".

♦ Ингушетия Республикага билдимес кижилер федералдыг шеригиниң кезектериниң ийи удаа халдашкынын кылган. Оон түннелде ийи кижилер бадылгакан, ЗИЛ маркалыг ийи машинаны сандан үндүргөн. Бо дээрже баш удур белеткээ халдашкын дээрзин чогуур органның дыңнаткан.

♦ Сөөлгү хүнерде Чечен Республикага федералдыг шериге удур халдашкын кылган 100 ажыг дээрбечини узуткаанын РФ-тин шеригиниң Кол штавынын начальнигинин бирги оралакчызы генерал Валерий Манилов дыңнаткан.

♦ Россиянын болгаш Белоруссиянын кызыгаар албанын ууртукчулары Минск хоорайга ужурашкан, ийи чурттуң, ылаңгы Белоруссиянын кызыгаар камгаланын күштел-

диреринче улуг кичээттейни угландырган.

♦ РФ-тин Чесектиг Күштериниң Кол штавынын начальниги Анатолий Квашнин Европа Чөвүлелинин күрүселер ууртукчуларынын хуралынын ажадынга киришкеш, Россиянын кызып-кызыгаарларынын айтырыны соксаткаш, харын бир демниг, ханы харылаашалыг аждадакчыларын сагындарган. Бо ажадыл чорударында хой сай ашка херек бооп турарын ол база сагындырган.

♦ Мексиканың аграрыларында аажок улуг өрттер үген. 22 муң ажыг кижини озал-ондак чок черлерге көжүргөн.

♦ АКШ-та эң күштүг атомуг бомбаны чогаатканы илереп турар. Оон озал-ондак чок болурунче улуг кичээттейни угландырып турары дыңналып эгелээн.

(АГЕНТИЛЕДЕР МЕДЕГЕРИНДИН)

ДЕПУТАТТАРГА ДЫҢНАДЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралынын (Парламентизиниң) ээлчеглиг XXIV сессиязы бодунун ажадыл 2000 чылдың май 23-те 9 шакта Дээди Хуралдың хуралдар залына эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Албан езузунун медээлери

Хуусаазын узадыр

Тыва Республиканың Чазаа "2000 чылда Россия Федерациязынын Федералдыг бюджетинин дугайында" Федералдыг Хоойлунун 63 чүүдүгө дүүшүр "Хой кежинден тон дараар фабрика" ААН-нин чиг эт болгаш материалдар сатып алырынга берген бюджет чээлин дедир эгидериниң хуусаазын узадыр дугайында санды Р-Ф-тиң Саң-хөө яамызынга кирер талазы-биле айтырны чугалап көргөш, ону хүлээп алган.

Р-Ф-тиң Саң-хөө яамызынын болгаш Тыва Республиканың Чазаанын аразында 1999 чылдын сентябрь 30-де № 2 дагдын-нышкын Керээнин хуусаазын узадырныга чөпшээржилгени бээрин Тыва Республиканың Дээди Хуралындан (Парламентизинден) дилээн. Бо айтырны Р-ниң Дээди Хуралыга чугаладыр үеде Р-ниң Чазаа төлээинге республиканың үлетпүр сайыды В.О. Ооржакты томуйлаан. Керээ хуусаазын 2000 чылдын июнь 1-ге чедир узадыр дугайында немеле Керээге ат салырын Р-ниң Чазаа Баштынын бири орапканчы В. М. Оюнга, Саң-хөө сайыды М. К. Нурсатка дааскан.

Хүлээп алган

Тыва Республиканың Чазаа республика туризмин 2000-2005 чылдарда хөгжүдөр Программ болгаш ону боттандыр хемчеглер дугайында № 349 доктаалды хүлээп алган, 2000-2005 чылдарда Тыва Республикага туризмин хөгжүдөр программаны хүлээп алган. Р-ниң Саң-хөө яамызы болгаш Куш-культура, спорт болгаш туризм талазы-биле күрүне комитети 2000 чылда республика бюджетин тодардып база 2001-2005 чылдарда Тыва Республиканың бюджет системаны тургузар үеде туризмин хөгжүдөр программаны ашкандырдыр айтырны баш удур көөр.

2000 чылдын июль 1-ге чедир туризин ачы-дуза чедирлелингиң сертификациязынын талазы-биле эксперт белектээрин хемчеглерин алырын сертификация, методология болгаш стандартизация талазы-биле республика төвүнге сүмелзээн.

2000-2005 чылдарда туризмин хөгжүдөр талазы-биле боттарынын программаларын ажилдап кылдын 2000 чылдын июнь 1-ге чедир ажилдап кылдыр хемчеглерин алырын кожуннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорай чагыргаларына сүмелзээн. Эрзин, Чаа-Хөл, Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Мөнгүн-Тайга кожуннар чагыргалары 2000 чылдын июнь 15-ке чедир Тере-Хөлге, Сүт-Хөлге, Мешкен-Хөлге, Хиндиктиг-Хөлге болгаш Саян-Шушенск суг хөлбээнге турисчи баазаларны организаастар.

Р-ниң Парлаалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитетинге туризмин хөгжүдөрүнүн айтырын массалыг информация чепсектеринге чырыдары дааскан.

Узүп бээрин дааскан

Тыва Республиканың Чазаа Каа-Хем суурда 1998 чылда ажылда дааскан, № 346 доктаалды хүлээп алган. Бо ашкандырдырның кредитор дугаары сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның чанында инвестиция туудуг эргелелинге 957 муң рублин узүп бээрин Тыва Республика-ның Экономика болгаш Саң-хөө яамыларында дааскан, № 346 доктаалды хүлээп алган. Бо ашкандырдырның кредитор дугаары сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның чанында инвестиция туудуг эргелелинге 957 муң рублин узүп бээрин Тыва Республика-

ның Экономика болгаш Саң-хөө яамыларында дааскан, № 346 доктаалды хүлээп алган. Бо ашкандырдырның кредитор дугаары сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның чанында инвестиция туудуг эргелелинге 957 муң рублин узүп бээрин Тыва Республика-

01 дыңнадып тур

ЧАШТАНЧЫДАН...

2000 чылдын апрель айда Иштики хөректөр яамызынын Күрүнениң өртке уdur албан эргелелин ажилдакчылары нитизи-биле республиканың девискээринге 277 дүвүрээзиниң үнүшүнерин кылган. Оларын иштинден өрт өжүрүнчө 62, авария узуукаарынчө 5, мөгө дыңнадышкынарчө 38, хуу өрттеринчө 35, бензин заправкалар станцияларчө 27, бок өжүрүнчө 44 база ашы-чөм каргалалып-хуюкталган черлерчө 4 катап үнгөнөр.

чуртталга бажыңнары, өрт-сиген, арга, бок хөй-биле өрттенип турар. Өрттеринчө өскүп үнүп турарынын кол-кол чылда-гааннары: — кижилеринчө от-биле оварымча чогуңдан — 20 өрт, — электри дериг-херекселдерин, четкилерин өртке уdur дүрүмнерге дүшпейн турарындан — 7 өрт, — одалга суугуларын шын эвес ажылгаанындан — 7 өрт болган.

Часкы үеде өрттер кургак, хаттыг агаарын салдарындан хөй-биле өскүп үнүп турар. Бичан-гаш өрттерин болдурбазын талазы-биле Р-ниң Чазааның "Республика девискээринге өрттүң айыл чок чоруунун айыл чорудар дугайында" доктаалында даянып алган, апрель 15-тен шак мындыг айны Күрүнени өртке уdur албан эргелели чарлап турган.

Өртке уdur демиселдин айтыры Россия чергелиг денелге аажок чидиг тургустунуп турар. 2000 чылдын май 1-де Чита областа Новая суурга арга-яаш комбинадынын девискээринге хирээди өрттени берген. Өрттүн чет азын-биле тараанынын түннелинде, 28 чуртталга бажыңны өрттенген. Бурятияда Онохой дээр суурга ол-ла чылдагаан-биле 14 чуртталга бажыңны өрттенген.

Өрт камгалалынын ажилдакчыларын өрт айылында уdur шалпычы айда өрттерин болдурбазы-биле мыналда рейдлерин, чада база машиналыг патрулдарын организаастап, чурт-такчы чонун өртке уdur дүрүмнерге өөредир угланышкынын ажилдарын чорудуп турар.

Ажил-агыл, албан бүдүрүлгө черлеринин уdur-тукчулары өрт өжүрүнчө таарымчалыг байдалды, херекселдерин

Чиркөөлөрүн, бажыңны ээлерин хары-салга, тоомча чок чоруу улуг айыл-халакка, каража-когаралга чедирип турар. 2000 чылдын май 3-те Кызылдын он талакы эрикте ЛДК-нын девискээринге 25 дөрбелчин

БАШКЫЛААШКЫННЫҢ ЧЫМЫШТЫГ АЖЫЛ-ИЖИ

Билиг бээринчө чаа арга-методтары

Барын-Хемчик кожунун тыва дыл болгаш чогаал башкыларынын методкаттыжышкынын план езуугаар кожунда методиктиг төпке четверг хүнүнде эртип турар. Дыл болгаш чогаал башкылаашкынында эн-не чугула деп көрүп турарыны айтыр-ларны чугулага ап, анаа хамаарыштыр илеткел-дери, практиктиг кичээл-дери кайы школага кандыг темаларга эртти-рерин планнап турар. Ук каттыжышкында тос школаны башкылары ки-рип турар. Он удуртукчу хоочун башкы Ичин Очуровна Ооржак, ол үр үеде каттыжышкынын билдиги удуруп келген.

Чоокта чаа тыва дыл башкылары методиктиг төпке чылгаш, тыва чогаалга "Кластан даш-каар номчулганын мето-диктиг" деп Кызыл-Мажалыктын бир дугаар шко-лазында тыва дыл, чогаал башкызы Зоя Сартываевна Ооржактын болуун ажил-дын арга-дуржулгазында даянып, амдырал-биле холбап тургаш, кылганы илеткелди дыңнааннар.

ларын боттарынын билип турары-биле номунч сөзүг-лелинден чижектерге бадыткап, амдырал-биле денеп сайгарып, саат чокка харылап турарын башкылар сайгарылга үезинде чугалап турдулар. Башкы кичээлинге А. А. Даржайнын "Он рубль" база В. Г. Распутинниң тоожуларындан "Сөөлү хуусаа" деп чогаалдарын ажылгаан. Кайы-даа чогаалда ава дугайында теманы өөреникчилер башкыны салган айтыр-ларынга долу харыны чогаалдарын сөзүг-лелинге даянып, шын түнел-дери үндүргөннер. Башкынын кичээлинде бир онзагай чүүл — өөреникчилерин боттары хостуг ап билдир. "Кижини чүү чүве каастаарыл?...?" база "Кижиге чүге чурттап чоруурул?...?" деп А. А. Даржайнын угаадыгында чонун мерген бодал-дарына өөреникчилер шын харыларын бердилер. З. С. Ооржактын 10 класска эрттирген кичээлинге олуршкан башкылар улугу-биле үнелеп, теманы шилип алганы үениң чидиг айтырларынын сайгарып билип алырына өөреникчилерге кижизидилгелиг утка-шынарлыг эки кичээл-дир деп үнелээнер. З. С. Ооржактын кичээлинде утказынга дүүштүр олгунун чүраан чуруктары база өөреникчилерин чүрааны, бижээни рефе-раттарын кабинетте баш-кынын бодунун эртеминге хамаарыштыр кылган делгелелерин демелгелес аргажок. Кызылдын башкы университетин дооскан. Өт-бүлелиг, үш оолдуг. Олар авазынын дузалакчылары, чүруурунга, спортка кончуг сонуургалды. Дооскан школазынга башкылаашкынын ортакы класстарда класстан даш-каар ажилдарын органи-затору бооп ажилдап турар. Чүгө башкылаашкынын алы-биле кызыгаарлаттын-май, хөй-ниити ажилында идекпейлиг кирип турар. Школада урулгар

Ноябрь айнын төнчүзүнде (24. XI — 1999) "Кижиге чүге чурттап чоруурул?...?" деп темага А. А. Даржайнын 55 харлаан юбилейинге тураскаалды, кожунун тыва дыл, чогаал башкыларына аажок кичээлди З. С. Ооржак эртерген. Теманын шилип алганы кончуг чедимчелиг. Шынап-ла, рыноктоң бо шыгалдалыг берге үезинде мөзү-шынар, аажы-чаң кижизидилгези хүнүнүн эн чидиг, чугула айтыры алганын билдире З. С. Ооржактын удуруп турар класкы 10-угу класс. Аргасилги, демниг ном номчу-рунга сонуургалды, идепкейлиг, найыралдыг класс. Оолдарында, урулгарында-даа идепкейлиг, сөс-домаанын чеченин, боттарынын боданын чогаалдарын сөзүг-лели-биле бадыткап билерин кичээл үезинде көрдүсө. А. А. Даржайнын "Шагар-өбтга шалын" деп номунда чонун мерген бодалдарында ужуатталган философу угаадыгында даянып, өөреникчилер номчаан тема-

тергиндеп турду. Республика чергелиг фестивалдарга кирип эргени чаалап ал турдувус. 1962 чылда бодум черим Эрги-Барлыкка башкылай берген мен. Директорум Чыргал Маадыр Иргитович. Бичан алган бешки классчыларын үш чыл улай тергин класс дитип келген. Чогаалчы Чаш-оол Куулар, башкы Маадыр-оол Саая олар-биле төрөн дыл, төрөн литература кичээлдерин, анаа тураскааткан кежээлерин утундурбас солун кылдыр эртерип турдувус. Ол дугайын өөреникчилеривис ам-даа сактып чугалап чоруур өөрүнчүг. Ол-ла үеде Чаш-оол Куулар, Сарыг-оол Салчак база мен өөреникчилерин болгаш көдээ аныктарын чечен чогаал каттыжышкыны "Барлыктын хаязын" тургустувус. Он кирижикчилеринден Шаалы Сергейин, Саая Хүренин, Саая Данилдин номчукулар эки билдир чадавас. А бодум ол үеде шулугел бижип эгеледим. "Чүрээм ыры" деп шулугелимин база-ла С. С. Сурун-оолга көргүстүм. "Тыванын аныктары" солунга алпарып бер дээ. Бичан оон редактору А. А. Даржайнын турган. Оон ийги кезээн "Улуг-Хем" чечен чогаал альманахка К-Э. К. Кудажы парлаан. 1986 чылда ук шулугелим-биле атташ шулуктерим чынындан Э. Л. Донгак редакторлап, чырыкче үндүргөн. Ийгини номчуму Николай Куулар редакторлаан, "Черим сөзү" — сеткил ыры" деп ат-биле чырыкче үндүргөн. "Уениң шырайы" деп үшкү номчуму (ында үзүндүнү уштуп каапкан), парлап үндүрүп бээр болза деп улуг дилеглиг кижидир мен.

70 харнын бединден

ЧҮРЭЭМ ЫРЫ — ЧЕРИМ, ЧОНУМ...

Чеден харнын бединден хая көрүп, эрткен чуртталганын шүүп көрүп, амдыралдын кыдыр орунуга даяныгыш болуп чораан эш-өөрнү, башкыларын, чонум бодап ор мен. Сагыш-сеткилге эргим, таалаңчыг-даа, аарышкылыг, кудуранчыг-даа хүнөр, айлар бар-дыр. Ынчалза-даа эки чүүдөр хөй дээринге өөрүп ор мен.

студуче кирип алган мен. Өөренип эгелээм баштайгы хүнүмде-ле Салим Сазыгович Сурун-оолду айтыртып чорааш, тил чөдө берген мен. Бижип алган шулуктеримни көргүстүм, сайгарып көргөш, чагыг-сүмезин берди:

1939 чылда Кызыл-Мажалык школазынга өөренип кирдим. 1941 чылда ийи класты эки доозупта-рывыска, шыраак өөредилгелиг урулгар, оолдарны Чадананын пионер лагеринге дыштанар кылдыр чоруткан. Лагеринин директору Манзырыкчы башкы, вожатыйлары Эмер-Сарыг Күжүгет, Салим Сурун-оол олар. Мындыг онза хөгүдүг, солун үеде мындыг шыраак башкыларга башкылаашкынын чоранымны ам бодап кээринге, шынап-ла, езулуг аас-кежик-тир. Башкыларыны бисти дун-хүн чок ойнадып, агаарладып, оон-концерттерге кириштирип, спортку маргылдарларын организаастап турган. Ол чашкы, чараш үем, ынак башкыларын бүгү назынмыда утундурбас.

— Бо шулукту чедир ажилдап болза эки-дир, а бо бирээзин "Шын" солунда Түлдүш Кызыл-оолга алпарып бер. Башкы болур деп сорулга салганын эки-дир. Институтта өөренип эгелээм кижиге хөй номчутунар, эки өөреникчир апар — дей-дир. Узуп-биле четтиргенимин илереткеш, оон соонда-даа кээш турарымны азааш, чорултум. Удаваанда "Өргү, кызым" деп шулукту "Шын" солунга парлаттып үнүп кээрге, анаа хөй-аът киргеш, элээн хөй шулуктерин бижээн мен. Оларын аразында чырыкче үнгенери-даа бар, шулуктер допчулааныг үнгенери-даа бар.

Бир катап Салим Сазыгович бистерни эдиртип алгаш, арынга келди. Оон саазын, карандаштар үлээш, шүлүк бижип өөренип силер дээзин сактып ор мен. Шүлүк дугайында тайлыбыр кылгаш, болуңун чогааткан элээн каш шулуктерин номчуп бээрге, дыка сонуурган дыннаан бис. Ийи-үш хире эки бижээн хорам дээр шулуктерин башкы чыып алган. Мээнин база ап алды. Оларнын дээрелерин шилээш, хана солунга башкыныс парлапкан. Көөрүмге, мээр бижээн шулукта база ында кире берген боорга, аажок-ла өөрүп турар ийик мен.

Өөредилгем дооскаш, Аянгагы школазынга башкылай бердим. Директорум Тарас Достакочич Тары Сурун. Кызыл-Мажалык школазынга өөренип турум-дала башкым Харбин Санчаева Куулар база бо школада ажилдап берген болду. Ол башкым РСФСР-нин школаларынын алдарлыг башкызы болган. Ленин орденниң эдилекчизи. "Башкыма" деп шулукту анаа тураскааткан мен. Нота билбес-даа болзумза, аялганы чогааткан, кады ажилдап турганым Геннадий Дорофеевке бижидип алар турдум. Бичангаш элээн каш шулуктерин база еске авторларын шулуктерин ыры кылдыр бижээн мен. Аянгагыга ажилдап турар үеде база-ла школавыс уран чүүл көрүдөлериңге

Көвүрүглер

Организаастап эгелээм

Мээр назынмыда безин Шуй хемни кежилдир та чеже көвүрүг туткан чүве, саны безин утундуруп бар чыдар. МЧАЭ-лер, ЧАЭ-лер, кохоз-совхозтар үезинде-даа тудуп-ла турдувус, а чоокку бо эрткен каш чылдарда безин беш көвүрүг тутканын сактып ор мен. Ам ол көвүрүглерин орну безин чок. Чүге дизе кажан Барлык биле Шуй хемнер эрини алып, да-жана соонда, чагырга чок мурунуга таварышкан кандыг-даа моондактарын дүк-биле демей, дуре шаап алпар. Кончуг күштүг болгаш хары-даа онза айылдыг хемнер-ле болгай. Бичангаш хөй көвүрүглерин артпайн турар чылдагааны-даа мында...

КОНКУРС

КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИШКИННЕРИНГЕ УДУР ДЕМИСЕЛДИ КҮШТЕЛДИРЕР ДЭЭШ

ТР-ниң ИХЯ-зы милициянын төөгүзүнүн, оон ажилдакчыларынын эрес-маадырлыг чоруктарынын дугайында эн эки очерк, чүүл, репортаж конкурзун тыва милициянын 75 харлааныг таварыштыр чарлап тур.

Конкурстун эртер чүрүмү:

Бо конкурска журналистер, фотокорреспондентилер, солуннар, телевидение болгаш радио редакцияларынын штаттарында эвес-даа бижикчилер кирип болур. Конкурс 2000 чылдын май 15-тен июнь 25-ке чедир болур.

Конкурстун сорулгазы: хөй нитинин кичээлгейин кем-херек үүлгедир чоруктарга уdur демиселче угулар, иштики херектер организарында берге айтырларынын база ИХЯ-нын хөй угланышкынын ажилын, шагдааларын эрес-маадырлыг күш-ажылын, ТР-ниң ИХЯ-зынын төөгүзүн чоңга таныштырары.

Тийлекчи болурун чүткүлдүг корреспондентилер, фотокорреспондентилер чогаалдарында дааразында негелделерни күүсөдир: — тыва милициянын ажил чоруудун кандыг-даа жанра ханызы, шыны-биле көргүзөр; — материалдарын бекдик чурумалды, мында айтылган фактыларын чаа, чугула болганы, номчулгаларга азы дыннакчыларга бузурелдиг, дээштиг болганы; — милиция ажилдакчыларынын бедик мөзү-шынарын, чагаай омур-хевирин, хойлууга шыны-чын ажилдарына көргүзөр.

Тийлекчилерин дараазында чурум-биле шаанаар. Бирги чер дээш 5 киржикчиге 1-ги чергенин диплому-биле 1000 рубльди, ийги чер дээш база 5 киржикчиге 2-ги чергенин диплому-биле 800 рубльди, үшкү чер дээш база 5 киржикчини 3-кү чергенин диплому-биле 500 акшаны тыпсар.

Конкурс дараазында номинация езуугаар болуп эртер: хууда бирги чер дээш кем-херек истелгезинин дугайында эн эки репортаж, чугула айтырлар чырыткан чүүл, эки очерк, ИХЯ-нын ажилдакчыларынын дугайында эн эки материалды бижир, оон ыңай редакциялар аразында коллективтерин эн идепкейлиг кирижигезин база көөр.

Организаастыг комитет.

Сарыг-оол САЛЧАК. Тээли суур.

Дыртык ДОНГАК.

АКЫМ ЧҮГЕ МААДЫР БОЛБААНЫП?

Документилер чогуур черлеринге четпээн

Ада-иевис, ачам Оюн Токтугу, авам Оюн Найдан Чакай уруу Чагытай хөлдү долгондыр көжүп, амыдырал-чурттап чорасан. Мен, эң хеймери мен, мээң акым Түметей Оюн Токтугуевич — Ада-чурттуң Улуг дайынның киржикчизи, тыва эки турачы чорасан.

Түметей акым бистин аравыстан бир онзагай кижин чоранын сактыр мен: мөгө-шырак, узун дурттуг, чоңунга ээлдек-эвилден, биче сеткилдиг, ажилгыр. Бай-Хаакка эге чада школазын алдыгы класын дооскан. 1940 чылда ТАР-ның Араттын Революстуг Шеринге албан эрттирген соонда, ада-иезинге, бистерге дузалажып чүңү-даа кылп чорасан.

1943 чылдын июль айда өөвүс Биче-Тейге чайлап турган чүве. Бир көөрүвүске, Хөл-Бажи деп черден атыгы кижин сыман-биле халдып ор. Келсе-келсе-ле Межегей сумузунун даргазы Онуш-

деп черден чедип келген. Акым шайлап алгаш, Бай-Хаакка чыгып турган өөрүнчө далажы берген. Чыылган чон чагы-сөзүн берген.

“Силерниң оглунар, Тываның бир дугаар эки турачы отрядының дайынчызы, 1923 чылда түртүнгөн Түметей Оюн болза ССРЭ-ниң болгаш Тываның хостуг чаагай чуртун немец эжелекчилерден камгалаар чорукка маадырлыг киржи тургаш, 1944 чылдын 2 айның 11 хүнүнде Ровно областының Сурмики көдө суурга маадырлы-биле өлгенин кажыдал-биле дыңнаттывыс.

ССРЭ-ниң Чазаандан эш Түметейге Совет Эвилелиниң Маадыры деп дээди атты тывыскан. Бо дыңнадыг болза ук эштиң өлгениниң дугайында шынылга болур болгаш пенсия, дузаламчы алыр дугайында документ болур.

Немец эжелекчилерге өлүм! Бистиң чаагай төрөөн чуртувус, ооң хостуг арат чону делгерезин!

Бистиң хостакчывыс Кызыл Шериг, ооң улуг полководчузу эш Сталин делгерезин!

ТАР-ның Шериг херээниң яамызының сайды М. Сувак”. (Мону күрүне архивинден дүжүрүп бижээн).

1944 чылдын июнь айда ТАР-ның шериг херектеринин сайды, полковник М. Сувактан ачам адынга мындыг бижик келген:

Ровно аттыг 31-ги “э”-тыг шериг полугунун командир полковник Попов ТАРН ТК-ның Бирги секретары эш Токага мындыг дыңнадыгны чоруткан: “Мурнунда отряд турган, ам 4-кү эскадрон апарган, тыва эки турачылар — маадыр чонун, дайынчы чонун оолдары өлүм-чидимден кортпайн маадырлы-биле тулчуп турлар. Тываларның маадырлыг шаап халлаашкыны кажар дайынның оруун дуй турупкан. Эки турачы тывалар дайынның шыңгы шылгалдаларын шыдажып эрткеш, бодунун чоңунга берген дагыраан алдарлы-биле шыныткан”.

Ровно дээш болган тулушкундарының “өөлүндө эрес-маадырдыг чоруун көргүскен 4 эки турачыга:

Кечил-оолга, Бүрзекейге, Дөнгүр-Кызылга, Түметейге Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыр дугайында дилег бижикти армия штавынче чоруткан деп, чугаа бар.

Төгү эртемнеринин доктору Ю. Л. Аранчин бо дыңнадыг талазы-биле элээн улуг шыңчилел ажилдарын чоруткан. Ооң чугаазы-биле алырга, бо документилерни чогуур черлерге чедирип бар чорасан самолетту немецтер дүжүр аткан бооп турар, ооң үжүрүндан чогуур адресинге четпээн. Ук материалды катап кылдыртыр дээрге ыңчаардагы шериг кезээ дүшкен бооп турар.

Николай ХУНАЖЫК, ИХЯ органның хоочуну.

Спорт

АЯС—ЯПОНИЯДА

Тыва хүрешке Наадымның каш дакпыр тилекчизи Тываның Чаан мөгөзи Аяс Монгуш Россияның чыныды командазы-биле кады Японияже ужуп чорупкан. Ол анаа сумо хүрештин чагыттаан хандыр билли алыр болгаш япон мөгелер-биле арга-дуржулга солчур. Аяс май айның төңчүзүнде эеп келгеш, Рос-

сияның сумо чемпионатында киржир.

СИДНЕЙ БААР ОРУК

Россияның олимпийжи командазының кордакчысы Чечен-оол Монгуш Турцияга болур делегей чергелиг хостуг хүреш маргылаазынга киржири-биле абтангыпкан. Анаа тийлээри дээр-ле Сидней хоорайга болур олимпиадаже дорт орук болур.

МЕНДИ ЧАНЫП КЕЛГЕН

Чечен Республикага эр-

ге-хоойлу камгалаар сорулга-биле чоруткан ИХЯ-ның Кеземчелер күүседир эргелелиниң онза даалга күүседир отряды шупту 16 кижин менди чанып келген.

Олар сургакчылап турган үезинде Ингушетия биле Чечен Республика-ның “Кавказ-1” деп эр-тирилге пунктузундан аңгыда, Грозный болгаш еске-даа хоорайларга хүлээлгезин күүседир чедип барып турганнар.

Игорь ДАМДАК.

2000 чыл — каайлы албанының хоочуннарының чылы

УГЛАНДЫРАР СОРУЛГА-БИЛЕ

1991 чылда эгелээн экономиктиг чаартылгаларнын салдары-биле РФ-тиң күрүне башкарылганын системанында каайлы албанынын туружу болгаш ролу үндөзүн-биле өскерилп эгелээн.

1991 чылдын октябрь 25-те Россияга каайлы албаны чаазы-биле тургустунган. РФ-тиң Президентинин

“РФ-тиң экономиктиг үндөзүннеринин болгаш күрүне тургузуун айыыл чок чоруун хандыраы-биле РСФСР-ниң Күрүнениң каайлы комитетин тургузар”.

Ынчангаш 1991 чылда чурттуң Чазаа Күрүнениң каайлы комитетинин дугайында Доктаалды үндүрген. Ук комитеттин төп аппарата тургустунган.

ССРЭ-ниң буступ дүшкениниң соонда, Россияга ооң мурнунда ажилдап турган каайлы албаны бүрүнү-биле өскерилп, оон чүгле 20 хуузу артып калган, а даштыкы садыг калып-лазынга бараан солчулганын үлүг-хуузу 50 хуу ажы болган. Шак ыңдыг байдалга РФ-тин Күрүнениң каайлы комитеди (ККК) бодунун албан ажылынын сайзыралынын чаа программанын ажилдап турган каайлы албанын политиказынын дугайында тургузукчуларын саналдарын кичээлге ийерип көргөн.

Оон үндөзүнүн үш кол угланышыкына даянып тургускан. Бирги кол угланышыкы — революция мурнундагы Россияның каайлы албанынын арга-дуржулганын ажилдаары. Каайлы албаны чурттуң иштиги болгаш даштыкы экономиказынын камгалалы апарган. Ийги угланышыкы — кожа чурттар-биле делегей дуржулганын даянып харылзажыры. Ушкү угланышыкы — чүк хайгаараар каайлы хыналдыны кызыгаардан чурт иштинче чорудары.

Каайлы албанынын ажылынын үнелели — бюджеттин ортуга кирер кезээни өздөздө болур. Ол сорулганы Россияның болгаш Тываның каайлы ажилдакчылары чедикши-киниг күүседип турар.

Тываның каайлы албаны болгаш “Хандагайты” болгаш “Цаган-Тологой” каайлы постулары 1992

чылдын төңчүзүнде тургустунган. Амгы үеде ол чаа тургузуг бодунун хүлээлгезин боттандырып шыдап турар. Бистиң каайлы албанында ук чаагай ажил-херектин хоочуннары база бар. Оларның аразындан каайлы албанынын полковниги Иван Максимович Сувандини, полковник Николай Алексеевич Горянов, майор Юрий Монгушович Байрын адаары чоргааранчыг.

Россияның ККК-зы Бүгү-россияның каайлы албанынын хоочуннарынын эвилели-биле кады ук органнын ажилынче хейнининин кичээлгейин угландыраар сорулга-биле 2000 чылда каайлы албанынын хоочуннарынын чылы кылдыр чарлаар шийтири хуулап алган.

Каайлы албанынын хоочуннарынын хүнү кылдыр май 29-ту байырлары план езугаар көрдүнгөн. Ынчангаш Бүгү-россияның каайлы албан черлери ук байырлагга белеткевип эгелээн.

Надежда ПАНКРАТОВА, Тываның каайлы албанынын хоочуннар салбырының даргазы.

ӨГ-БУЛЕНИНГ ДЕЛЕГЕЙ ХҮНҮ

Тыва Республиканың Чазаа өг-булениң делегей хүнүн май 15-те эрттирер болгаш ооң-биле холбаштыр огород, сад, дузалап ажил-агийн хөгжүдеринге, малды өстүреринге эки түңнелдерни чедип алган өг-булелерни шаңчап-мактаар дугайында № 327 доктаалды хүлээп алган.

Республикага өг-булениң делегей хүнүн эрттирер талазы-биле оргкомитеттин составын, чорудар ажилдарын бадылаан. өг-булениң хүнүн эрттиреринге бүгү таланын практиктиг дузазын көргүзерин кожууннар, хоо-

зунга 50 муң рубльди үзүп бээрин ТР-ниң Саң-хөө яамызынга дааскан.

Тыва Республиканың Чазаа Даргазынын орачакчызы И. Н. Товарищайны оргкомитеттин даргазынга томуйлаан.

Борис МОНГУШ.

Түңнел эки болган

Республиканың Үндүрүлгөр болгаш чыылдалар талазы-биле эргелелинге коллегия хуралы эртен. Анаа республиканың үндүрүп инспекцияларынын 2000 чылдын бирги кварталында кылган ажылын түңнел чугаалашкан.

Бирги кварталдын түңнели-биле инспекциялар наадалдыг даалгаларын нитизин-биле чедикши-киниг күүсеткен деп коллегия демдегелээн. Тус черин бюджетин 106,7 хууга, республика бюджетин 109,2 хууга, а федералдыг

бюджеттин наадалзын — 136,7 хууга күүсеткен. Республиканың бюджетинче үндүрүп төлөвдөлүн 11 коңун болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорай-лар күүсеткенер, а федералдыг бюджетти 16 кожуунун 14-ү күүсеткен-

“Бойдуска ханы ынакшы” деп конкурска

ЧЕРИМНИ ЧООРТУ СЕТКИП БИЛЕ БЕРГЕН МЕН

Бора-Шайның чону мээң кырган-ачамны Топтаар азы Топтаар-Ирей деп шолалап (хүндүлөп) адаар чорасан чүве. Улгады бергеш, сиңир бодаарымга, ол хүндүлүг шолу кырган-ачамның чаагай мөзү-бүдүжүнүң бедик үнелели-дир деп билдине берген. Ол, шынап-ла, бодунун үезиниң төлөптег кижилериниң бирээзи чорасан. Малын ажаап, өдөк-кыштаан селип-селтеп, ажы-толун, ажы-толунун ажы-толун азыражып, ары-өвүрге ат-сурагылгы өгбө бооп кырган-ачам Куулар Давындай Шошкаанчык оглу амыдырал кажырып үр-ле чурттап чорду.

Ооң делегей, амыдырал, чон дугайында чугааларын уруглары бистер дыңнап өстүвүс. Оларның аразындан мени угаадып, башкарып чоруурларын аныктаарга чугаалап көрөйн.

ТООРУК ҮЗҮ

Кырган-ачам анык чорда, Хөндөргей улугу “ажыг кышка” чаа белеткенип алыр чорасан. Эт, сүт аймаа элбек болгаш четчир турган. Орук, шаң черлерге тараа тарааш, суггарып, чашпанын аштааш, өрге-күжүгенден, кушкыш, кодан-тоолайдан калдарып тургаш ажаап алгаш, кыштап чириң кыштаанга чүдүрүп чедирип алыр, үрезин кылырын, чыңын чириң күзгелеринге азы шаңының чоогуна уургайлап кааптар чорасан.

Чанчыл болу берген ол амыдыралын чон хайырады бойдустан ачызында улам-на байыттып ап чорасан. Дүжүттүг чылдарда эр улус тоорук калдар-сайлай бергенде, эндере каккаш, сайлааш, барбаалап-савалап алыр. Кыштагылгы бергеш, ол тооруунун үрүнүн шой пашка тараалаштыр хоорулар. Хоора-хоора келгире, үрүн-чөр дазыртканын чарлып чаштаар, а чечи ак-сарыг

тоорук үзүнүң дугайында чугаа бистин ада-өгө-белеринистин бойдушту үнелеп, камгалап билдиринден аңгыда, ону сайзырадып, ажылап, ханы угаап-билеп чоранын көргүзүп турар.

ЭДИСКИЛЕП АННААНЫМ
Кончуг аныгамда чүве. Ачам, Ылгаш-Буттуг деп шолалап аңчы, элээн балдырлыг чорасан болгаш, мөңгө чактырлыг боо садып берген. Оон-на динчээр, айнаар, аялаар, дузактаар, чергийээр, какпалаар апарган мен. Аңчылар биле “тайга арты амы”, “Танды кыры үнүп” амдажы берген мен.

Хып дээн аныгамда чүве ийин оң. Аалдар чайлап-лаан, хек эткен, көк көл-беңейни берген, сүт-саан чайтынайын, хойтпак чы-ве өг долууп турар үеде чүве. Аалыстыгын өгбөзи Кара-Кускун ашак Саян, өгбөн-оол бис үшту элдер-тип алгаш, эдиксилээр бис дээш, Эзиринтиг-Арга деп черге чедире берди.

Алтырмыс суг унунга

оуктарып кааш, эзим иштинче кирип, даг эдээн өрү элээн үне бердивис. Достак кырынга үнүп келгеш, Кускун ирей ийи эжимге оларур черлер айтыргылап бергеш, мени чанынга арттырып алды.

Ийи эживис эптешир олургулап алган дег болганда, Кара-Кускун ашак кыяр-сиген чула тырткаш, ийи улуг эргезиниң кожалашкан аразында туткаш, салааларын хойгаштыр-гаш, улуг эргезиниң мөңгө эзтиринин дегжи берген черинден үрүң оң. Оон узун суук сыйлааш үнүндү. Ашак оозун каш каптап эдиксен соонда, ырак эвесте даа шилдирээң, будук сыйылган, бүрү шалы-раан соонда, арга ишти дүрүзүзүнниң апарды. Кускун ирей:

— Келди-ле, бооң белетке — деп сымырланды. Шыкпарлып-даа четтик-пэзиминде, узун кызыл ан бисти бир долгандыр халыды. Оон бичин болгаш, кудургайны куду алды. Ында олурган Саянның боозу дарс диди. Данза таакпы дырткан кире үеде дынаалап олургаш, ши-мээн хөлдү эрте бээрге, боо эткен черге чедип келди-вис. Эживис бургурады таакпылап олур.

— Че, канчалдың? — деп, Кускун ирей айтырды.

— Бооладым, элик мынаар халып бады-ла барды — дээш, Саян шимчевейн

улур. — Чазыпкан-дыр сен аа, саадаан шаңкынайы берди мыйнаан — деп, Кара-Кускун чемелей-дир.

Ол аразында өгбөн-оол чедип келди. Ан угаан талаже аравыс беш, он базым кылдыр черни хуваажып алгаш бадыттывыс. Улуг дык ыравайн чораш, ушкан аңчы тып алдывис. Бажын хем куду кылдыр ушкан, дая артында чыткан аны өгбөн-оол ажык черже үндүр тыртып эжкелди. Оон эликтин чидиг бижээ-биле өрүп эгеледи. Бижек бажы эликтин эмия аразында чорда, хоюг ак сүт өрү аттыкаш, өгбөн-оолдун арнын шыва ал, караанче кире берди. Оовус карактары артылап, арнын чодуп алгаш:

— Орай төрөөн эликтир, эзириң болаада-дыр ийин мооң — дидир.

Эртен эрте оытпал уген болгаш эмни саамчаан эликтин сүдү бичин хуун ишти хире бар болду. өгбөн-оол ону черже аксып шаг-ла болду. Ону көрүп олурду өөрүмден-даа, бодумдан-даа чаржынып, “чүү кончуг буктар боор бис” деп иштимде кончуту-нууп-ла олур мен.

Шаң-ла ынчан Кускун ашактын эдиксен эдиксинин үнү дег узун суук, шаг чок-ок сыйлааш үн ырак эвесте дыңналды.

— Бо эликтин эзириң ол-дур — диштилер.

Ынаар Саян-биле дилеп

кылаштырвыска, сыйрып үнген сизен, тоолаң, маргаа аразында эргек оюг дег ак-ак шокарларды, кыскал ак өңүг эзирик мойуну сунупкан, так хоруй берген чыдыр, чүгле бытты тогданаар. Элээн үр кээргеп көрүп тур мен.

— Ойт бажы одура тыртып чиптер, шалың чылгалтар апарган чүве-дир, салымы-ла билзинем! — дээш, Саян дедир басыпты.

Эзирикти ап алгаш, аалга апарып азыраар деп бир дап бердим. Ыа аразында аннава үеде боомонгулуг арга кирип чорасан дээш безин улусту “бажынап турарым” сакты хонуп келгеш, соксап кагдым...

Өөрүмге кээримге, эликтин эздин улежип туткулап алган болдулар. Чаныптывыс.

Орук ара көргөн чүвем дугайында-даа эвес, ажы-толүм, эдеришкен эжим, хуу-сөлүм дугайында хөйлө болал богай чордум. Ол хүн чуртталгамдан арылбас, чиптес сорбу бооп арткан. Оон бээр аңчыларның “эдиксилеп”, “амыралап” айнаар деп чачылын доскут угаанчы, кызыл хырын борастарына өй, даартагы амыдырал дугайында бода-вас кижилер тыпканнар деп ажы-толүмге чугаалап чоруур мен.

Доржу КУУЛАР.

ТОРУГАЙНЫҢ ХҮНҮНЕР-БИЛЕ

Каа-Хем кожуунун Бүрөн-Аксы суурунда чурттап орай бистин ынак ачавыс Макал Санчатович САММАЛ май 15-те 60 харлаар юбилейин демдегелер эрттирер. Ачавыс бүгү назынында совхозтарга, кожуун баштаар черге уадуртукчу ажилдарга шаңчал-макталдыг ажилдап келгеш, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада орай.

Биче сеткилдиг, чоңунга ээлдек, кежээ, олада орбас, уругларын төлөптег кижилер кылдыр өстүрүп каан ачавыска чоргаарланып, 2000 чылдын чаагай часык хүнүнде төртүтүнгөн хүнүн таварыштыр иңги байыр чедирип, кан дег кадкышылдыг, ам-даа хөй-хөй чылдарда бистин аравыска энерелдиг эжиниң чөлөгнжи болуп чурттап чоруурну күздөвүс.

Өөнүң ишти, огу, кени, уруглары, күдээлери, уругларының уругларындан.

МАЛЧЫННАР ААЛЫНДА

“Бай-Тал” совхозтун Шындазында анык малчын Владимир Донгак 8 чыл ажыр өшкү кадапыр турар. Бо хүнүнде оон коданында 230 төрүүр өшкү бар. Владимир 100 башка онааштыр 80 анайны алыр планын сорулганы салган. Малчынның амгы үеде төрөөн өшкүлери-нда, анайларын-да баш саны хорамча чок, эки өзүп доругуп турар.

Анык малчын Владимир Донгактын чымшытыг ижинге өөнүң ээзи Алимба биле база-ла үр чылдарда мал малдап чорасан авазы Раиса Донгак олар улуг дузаын чедирип турар. Ол ышкаш кожуунун Бай-Тал көдээ ажил-агий каттыжышыкынын Ту-

ралыг хойжу бригадазынын анык малчыны Шолбан Малчын-оол бо кышты база-ла онча-менди ажып эрткен. Амгы үеде Шолбанын коданында 220 баш беш дугаар чылын төрүүр хөй бар. 180 хөй төрүүр, оон чангыс-даа баш хураган амдызында хоруваан. Төрөөн хөй бүрүзү чаш хураган тоттур эм-зирип турар.

Чаш хураганнары бөлүк сакманчылар Чечек, Рада дээш, өскелер-даа күш-шдалы эки кадкыштырак кылдыр ажаап өстүрүп турарлар. Ам дээрине малчын аалдыг коданында чайын-на белеткеп алган эки шынарлыг сизгениниң, дузуун курлавыры бар. Сугну үзүктелдирбей эккеп берип турар.

СУГГАТ ОРАЙ ЭГЕЛЭЭН

Бай-Тайга кожуунун “Бай-Тал” совхоз бо чылдын 130 гектар черге тараа тарыыр. 200 гектар черде чайгаар үнген сизгени, 320 гектарда хөй чылдыг сизгени суггарып ажаар. Бо хүнүнде тараа, сизген шөлдерин суггаарылгазы чоруп турар. Ынчалза-даа чак узун болганындал Ак-Терек болгаш Талдыг-Адырның суу эвээш болган.

Совхоз мурнундан суур чурттакчыларынга база кожуун төвүнден араттарга болгаш хууда-даа кижилерге нитизин-биле 70 ажыг өг-булеге тараа, картофель, сизген шөлдерин

тус-тузунда бижыглан. Тараага эң кол чүве — суггат. Сөөлүг үеде совхозтарда, араттарда кандыр-даа машина-техника элбек турбуже, тараа, сизген шөлдерин суг бадырып чадажып турары хомуданчыг. Чазын эки суггарган черге тараан тараа база сизген шөлдери чайын белек каанга алыспас болур. Нитизин-биле бо чылда чак арай таарымча чок болганындан бистин кожуунда часык суггарылга-даа, тарылга-даа орайтап эгелээң.

Каң-оол ИРГИТ, Бай-Тал суур.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ!

Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге талазы-биле күрүне комитеди даразында өөредилге черлеринге өөренириче күзөлдиглери чалап тур:

1. Россияның улустар найыралынын Патрис Лумумба аттыг күрүне университетинге: Филология, шүүгү, медицина, экология, экономика, инженер факультеттеринге.

Кирериниң шылгалдалары 2000 чылдын май 25-тен эгелээр. Кирип дадыры 1000 ашка.

2. Томскиде күрүнениң архитектура-тудуг университети: архитектура мергежилинге 1, чылыггаз, вентиляция хандырылганынга 2, суг хандырылга болгаш суг чаяр мергежилге 2, долгандыр хүрээлдинг ин-женер камгалалынга 1 кижини хүлээп алыр.

Кирериниң шылгалдалары 2000 чылдын май 25-тен эгелээр. Кирип дадыры 1000 ашка.

ТАЙЫЛБЫР АЛЫР ЧЕРИ: Кызыл хоорай, Интернационал, 49, хүлээп алыр комиссия. Телефону 3-07-94.

МАГАЗИН “СЕЛЕНДЖА”

Орус дыл кырында өөредилге номнарын садып турар. Баар чери: Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу, 1.

“Аерофлот агентствозу” деп автобус доктаар чер. 9 шактан 17.00 шакка доктаар, дүштеки чапсар чокка ажылдаар.

КИНО

МАЙ 18—19-ТА
“Фараоны из Питсбургга” — 10.00, 11.40, 13.20, 15.00, 16.40, 18.20.
Видеозал: “Отвлекающий маневр” — 10.10, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00.

МАЙ 20-ДЕ
“Маньяк-полицейский-3” (США) — 10.00, 11.40, 13.20, 15.00, 16.40, 18.20.
Видеозал: “Хорошие и плохие” (Россия, боевик) — 10.10, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00.

МАЙ 21-ДЕ
“Маньяк-полицейский-3” — 13.20, 15.00, 16.40, 18.20.
Видеозал: “Хорошие и плохие” — 10.10, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00.

